

Megkésett tisztelgés vagy szakmai aktualitás? A levéltártan alapművének első magyar kiadásáról

Belated obeisance or highly relevant for our times? The first Hungarian edition of the “Dutch Manual”

dr. Sipos András PhD főlevéltáros
Budapesti Fővárosi Levéltár
siposa@bparchiv.hu

Initially submitted Sept 20, 2020; accepted for publication Sept. 28, 2020

Abstract

The Dutch Manual of Muller, Feith and Fruin is the basic work of modern archival theory and practice and widely considered to be the “Bible of modern archivist”. It was published the first time in Hungarian in 2019. Is it a late honour for the past of this profession with some significance just for archival history? How can the permanent influence of the book be explained? The principle of provenance has to be reconsidered at any time when archival profession faces new challenges. This study summarizes the most topical challenges of our times generally and for Hungarian archivists particularly to identify fields where the Manual seems to be highly inspiring in. We have to find new ways of arranging and representing archival information, and Dutch Manual seems to offer useful reference in the digital age too.

Kulcsszavak: levéltár, levéltártan, Holland Kézikönyv, Samuel Muller, Johan Adriann Feith, Robert Fruin

Keywords: archives, archival theory, Dutch Manual, Samuel Muller, Johan Adriann Feith, Robert Fruin

Aligha létezik sok olyan szakma, amelyre egyetlen könyv akkora hatást gyakorolt volna, mint a levéltárosokéra három holland levéltárnok, Samuel Muller, Johan Adriaan Feith és Robert Fruin 1898-ban megjelent munkája: *A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve (Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven)*, amelynek első magyar kiadását 2019-ben vehettük kézbe. (Muller–Feith–Fruin 2019)¹

Általánosan elfogadott, hogy e mű a modern levéltártan alapjának és kiindulópontjának tekinthető, amely először fejtette ki elméleti igénytel a *proveniencia* (eredet) elvét: egy iratképző (szerv, testület, család vagy személy) iratanyagát megbonthatatlan és más iratképzők anyagával össze nem keverhető egységként kell kezelni. Az 1910. évi nemzetközi levéltáros kongresszus ezt máig hatóan a szakma általános érvényű alapszabályaként fogadta el. Muller, Feith és Fruin munkáját napjainkban is annyira alapvetőnek tekintik, hogy általában nem is a szerzők nevével, vagy a mű címével utalnak rá, hanem világszerte egyszerűen „Holland Kézikönyvként” (*Dutch Manuel*) vagy még egyszerűbben „*Handleiding*”-ként emlegetik. Abban a tekintetben már némileg eltérnek a nézetek, hogy a „modern levéltáros Bibliája”-e, (Ketelaar 2003: 268) vagy a benne tükröződő levéltárképen már túlhaladt az idő. (Kecskeméti 2012: 14–15) Előbbi álláspontot látszik támogatni az a tény, hogy amikor a szakma új kihívások nyomán az alapkérdések újragondolására kényszerül, miként napjainkban is, az e kérdésekkel foglalkozók folyamatosan visszanyúlnak a Holland Kézikönyvhöz, azzal szembesítve, ahhoz kapcsolódva vagy azzal vitatkozva fejtik ki nézeteiket. Akár

¹ A Holland Kézikönyvre a továbbiakban csak a szakasz és az oldalszám megjelölésével hivatkozunk.

egyfajta szakmai „Biblia”, akár nem, a hazai levéltárosoknak magyar kiadás híján mindaddig nem volt alkalmuk forgatni. Az sem járt sokkal jobban, aki valamelyik idegen nyelvű kiadásban mélyedt volna el, mivel a Magyarországon egyáltalán fellelhető néhány példány az OSZK és nehezen hozzáférhető intézményi szakkönyvtárak nem kölcsönözhető állományában található.

Aki először lapoz bele a kötetbe, azt meglepheti, hogy jellege, felépítése mennyire nem felel meg annak, amit egy jól fésült kézikönyvtől általában várunk. Nem az elméleti alapokból indul ki, ezek kifejtése után bontva ki a részleteket, hanem törzsszövege hat fejezetre osztott, 100 paragrafusba foglalt útmutató az akkori holland levéltárosok előtt álló rendezési és leltározási feladatok elvégzésének mikéntjéhez, az egyes paragrafusokhoz fűzött magyarázatokkal, rengeteg, főleg a szerzők által gondozott levéltárakból származó gyakorlati példával. Az elméleti keretet csak ezekbe a magyarázatokba ágyazva találjuk meg.

Eric Ketelaar, Hollandia Nemzeti Levéltárának volt vezetője, az Amszterdami Egyetem levéltárán professzora egy figyelmes amerikai kollégától kapta a Handleiding 1940. évi első amerikai kiadásának azt a példányát, amelyet az ajándékozó maga is örökölt egy neves levéltárostól, aki valószínűleg még 1942-ben szerezte meg, s a nagyszámú ceruzás széljegyzet tanúsága szerint igen alaposan tanulmányozta azt. A kötet egyik üres oldalán ekképpen összegezte benyomásait: *„Egy amerikai levéltárosnak, különösen egy tanoncnak, aki nagyon szeretné megtanulni szakmájának fogásait, ez egy igencsak zavarba ejtő tankönyv. Főként azért, mert a példák, amelyekkel azért rakták tele, hogy érthetőbbé tegyék az anyagot, teljesen idegenek számunkra, távol állnak az amerikai tapasztalatoktól. [...] Nem szabad elfelejteni, hogy az egész gyakorlati céllal íródott, holland levéltárosok számára, azért, hogy a hollandiai iratok kezelésében nyújtson nekik segítséget. Ez tehát útmutató olyanoknak, akik tényleges munkát végeznek, nem elméleti traktátus. Önmagában az, hogy az amerikaiak egyáltalán meríthetnek belőle, elismerést érdemlően szilárd és jól átgondolt elméleti alapvetésről tanúskodik.”* (Ketelaar 1996: 32)

A Horváth J. András, Budapest Főváros Levéltára munkatársa által szerkesztett magyar kiadás mintaszerű abban a tekintetben, hogyan kell egy ilyen művet a hazai szakmai közönség elé tárni. A fordítást a holland eredetiből kiváló levéltáros szakember, Trostovszky Gabriella készítette, aki nagy körültekintéssel oldotta meg az egymástól igencsak távol álló korabeli holland és mai magyar levéltári terminológia megfeleltetését, az innen nézve nehezen érthető tartalmi „hollandikumokat” pedig fordítói jegyzetek magyarázzák. Horváth J. András bevezető tanulmánya nemcsak a mű születéséről és szakmatörténeti helyéről ad átfogó képet, de a levéltárelméleti gondolkodásra gyakorolt hatását egészen az ezredfordulóig felvázolja. Az első nyomoktól kezdve követi a magyarországi reakciókat és értelmezéseket, majd részletesen feltárja, hogy az 1950/1960-as években, részben a Holland Kézikönyvben foglalt elvekre és szempontokra támaszkodva, ezeket más hatásokkal ötvözve, hogyan alakultak ki a levéltári rendezésnek és segédletkészítésnek azok a módszerei, amelyeket a későbbi levéltáros generációk mint megkérdőjelezhetetlen szakmai alapokat tanultak és vettek át. (Beleértve azt az egységes fondstruktúrát, amellyel napjainkban is mindenki szembesül, aki levéltárainkban kutat.) A Handleiding szövegéhez pedig paragrafusonként kommentárokat fűzött a szerkesztő, amelyekben néhány sornyi terjedelemben is hatalmas irodalmat feldolgozva mutatja be, hogy az adott paragrafusba foglalt útmutatások mennyiben érvényesültek a hazai szakmai gyakorlatban, illetve milyen formában épültek be a szakmai gondolkodásba.

A Holland Kézikönyv újszerűsége és hatása

Mivel magyarázható a – tulajdonképpen nem is univerzális „kézikönyvnek” íródott – Handleiding rendkívüli és ma is eleven hatása? Napjainkban talán minden korábbinál világosabb, hogy a rendezés és leírás (segédletkészítés) körül folyó, nem egyszer gyakorló levéltárosok által is szörszálhasogatónak érzékelt régi viták valódi tétje a *levéltári információ* megszervezésének mikéntje, s ennek jelentősége

manapság látható igazán, amikor a levéltári anyagot és a róla szóló információt úgy tekintjük, mint egy hatalmas digitális adatvagyron potenciális elemeit. A holland triász éppen a levéltári információ megszervezése kérdésében, az addigi elméleti és gyakorlati útkeresések tanulságaira építve és ezeket összegezve, markánsan és összefogottan fejtett ki olyan elveket, amelyek a digitális korban is jó útjelzőknek bizonyulnak.

A könyv születését megelőző mintegy száz év alatt zajlott le az európai archívumok világában az a változás, amelyet „liberális levéltári forradalomnak” (Kecskenéti 2012; Székely 2007) is nevezhetünk, és amelynek eredményeként kialakultak a modern értelemben vett közlevéltárak. Ezt megelőzően az archívumok általában tulajdonosaik jogbiztosítási és ügyviteli érdekeit szolgálták, ennek megfelelően az iratokhoz való hozzáférés is privilégium volt. Az állami, fejedelmi levéltárak szinte magától értetődően viselték a „titkos” jelzőt. A francia forradalom nyomán született meg a modern levéltárügy, amelynek törvényes alapja a közfunkciók ellátása során keletkező iratok köztulajdona. Fordulópontot jelentett az 1794. évi francia törvény, amely mindezen iratok központi levéltári intézményben való megőrzését írta elő, és immár jogként fogalmazta meg, hogy az itt őrzött iratokról bármely állampolgár másolatot kérhet. A 19. században kialakult új levéltártípus alapfeladata a továbbra is érvényes hiteleshelyi funkció és az állam, a fenntartó érdekeinek szolgálata mellett a nemzeti emlékezet őrzése és a kutatás kiszolgálása. A „levéltári forradalom” folyamatában lassan egy új szakma is megszületett, a levéltárosé, aki már nemcsak a levéltár tulajdonosának, fenntartójának bizalmi embere, a régi írásokhoz, iratokhoz értő tudós, hanem olyan speciálisan képzett szakhivatalnok, akinek fő feladata az őrzött iratok rendszerezése és kutathatóvá tétele.

Az új típusú közlevéltárakban összpontosított, sokféle régi és újabb szervtől, „iratképzőtől” származó, ennek megfelelően sokféle rendszerben kezelt és sokféle irattípusból álló, sokféle tárgyra, témára vonatkozó irattömeg áttekinthetővé, jól kutathatóvá tétele olyan feladatot jelentett, amelyhez kezdetben nem voltak szilárd fogódzók, kikristályosodott elvek, még leszűrt és rendszerezett tapasztalatok sem nagyon. A kutatói igényeket a professzionalizálódás stádiumát szintén átélő történetírás képviselte, amelynek középpontjában ekkor a nemzeti történelem nagy eseményeinek rekonstrukciója állt. A kutatók az ehhez szükséges iratok minél gyorsabb, egyszerűbb megtalálásában voltak érdekeltek. Az hamar világossá vált, hogy a könyvtárak deduktív alapú szakrendi rendszerei nem adaptálhatók, hiszen egy-egy irat általában sokféle témához besorolható, a darabonkénti leírás és tárgyszavazás pedig megvalósíthatatlan.

A kutatók részéről megnyilvánuló kívánalmak jellegzetes megnyilvánulása a magyar Országos Levéltár felállítását előkészítő, szinte kizárólag történészekből álló ankét bizottság 1872. évi javaslata. Az új intézmény keretében egyesített levéltárak külön kezelésének megszüntetésével azok anyagát „főszakokba” kívánta szétrendezni, olyan módon, hogy „*a levéltár nem annyira bizonyos intézmények vagy helyi viszonyok képét előtüntetni, hanem a nemzeti élet egyes ágazatainak bizonyos időpontban mutatkozó természetét megvilágítani legyen hivatva*”. (Lakos 2006: 85–86) A javasolt főszakok: belpolitikai események, külpolitikai események, közigazgatás, jogügy, hadügy, pénzügy, nemzetgazdaság, egyház, közművelődés, családok.

Az 1874-ben létrejött Országos Levéltár működésének jó ideig irányt szabott Pauler Gyula igazgató 1877. évi tervezete. Ő az ankét bizottság által ajánlott tárgyi alapú rendszertől eltérően, időrendi alapon kívánta tagolni a levéltár anyagát.² Ezekből az elképzelésekből Pauler irányítása alatt az 1526-ig keletkezett

² A levéltár I. osztályába tartozott volna a mohácsi csatáig keletkezett összes irat, függetlenül attól, mely „levéltártestből” kerül ki. A II. osztályba Mohácstól az 1723. évi Pragmatica Sanctioig terjedő iratok, amikor szabályozták a trónöröklés rendjét, kimondva egyben Magyarország elválaszthatatlan és oszthatatlan együttes birtoklását a Habsburg Birodalom országaival, így a 19. század végén is érvényesen meghatározták az ország közjogi helyzetét. De ide kerültek volna a későbbi időszak „tisztán történeti becsű” iratai is, pl. az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc iratai. A III. osztályt az 1540. utáni Erdély iratai

oklevelek kiemelése és a Diplomatikai Levéltárban való elhelyezése valósult meg. A levéltár történetírójának megállapítása szerint „a szervesen kialakult levéltártestek szétbontására irányuló elképzelésének megvalósítását eleinte a személyi és az elhelyezési feltételek szűkössége, később pedig a proveniencia elvének térhódítása akadályozta meg, így aztán az Országos Levéltár – a Diplomatikai Osztályt nem számítva – lényegében megmaradt régi szerkezetében.”³ (Lakos 2006: 139–140)

A Handleiding szerzői is az 1870/1880-as években kezdték levéltárosi pályafutásukat mint városi, illetve tartományi levéltárnokok. A hollandiai iratanyagban az 1795. év jelentette a legfőbb töréspontot, amikor az ország francia megszállás alá került, és az addig elvben szuverén tartományok szövetségére épülő köztársaságot a Batáviai Köztársaság egységes állama váltotta fel. Az 1813-ig terjedő francia megszállás idejétől kezdve itt is érvényesült az új francia levéltárszervezési elvek hatása, az 1795 előtti anyag „történetivé” vált. A hollandiai levéltárosok a 19. században a „közösségeket” – az egyes városokat, a tartományokat, az államot – tekintették iratképzőknek, ezek tulajdonában voltak a történeti archívumok, amelyek raktáraiban az egyes entitások sokféle jogelődjének bonyolult és változatos összetételű iratai halmozódtak fel. A levéltárosok szakmai kapcsolataik révén, egymástól tanulva, egymás munkáját figyelve, egyeztetve igyekeztek a gyakorlatban használható módszereket kialakítani. Az iratfajtánkénti, az időrendi vagy a tárgyi/területi alapú rendezésnek és jegyzékelésnek egyaránt számos hátulütője vált nyilvánvalóvá, amelyek miatt egyik elv sem bizonyult alkalmasnak arra, hogy egy levéltár rendszerének alapját képezze.

Ugyanakkor évtizedek alatt megérlelődött az a felismerés, hogy ha a vélt kutatási szempontoknak megfelelő teljes átrendezés kísérlete helyett az iratanyagban eleve meglévő természetes összefüggésekből indulnak ki, és egyben tartják, ami egybe tartozik, az nemcsak az elvégzendő munka mennyiségét teszi reálissá, de a hitelességet és az eredeti irattári rend logikájának megértésével a használhatóságot is jól szolgálja. Az ebből eredő következtetések levonása évtizedek alatt fokozatosan ment végbe a különböző országokban, de a levéltári irodalom általában a francia belügyminiszter egy 1841. évi rendeletéhez köti a proveniencia-elv első rögzítését, amely előírta az állami levéltáraknak, hogy egy iratképző – testület, intézmény, család vagy személy – iratait egy fondként kell kezelni. A proveniencia-elvet ma is sokan azonosítják a fond egységének és megbonthatatlanságának elvével, annak tilalmával, hogy azt más iratképzők irataival keverjük, „összerendezzük”. (Duchein 1983; Levéltári kézikönyv 2009: 466–477.) A fondkeretek tiszteletben tartásának elve a század második felében elfogadottá vált Hollandiában is. Továbbra is égetően szükségesnek mutatkozott viszont egy általános érvényűnek elismert útmutató, egyfajta „szabvány” kidolgozása arról, pontosan hogyan kell egy levéltáron belül meghatározni és elkülöníteni a fondokat, hogyan kell kialakítani azok belső rendjét, és hogyan lehet mindezt egységes és jól használható leltárba foglalni. Az 1891-ben megalakult Hollandiai Levéltárosok Egyesülete 1895-ben egy ilyen útmutató összeállításával bízta meg a Muller–Feith–Fruin-triót, s e munka eredményeként született meg a Holland Kézikönyv. A mű tehát egy tágabb szakmai közösségben hosszasan érlelődő és vitatott, számos elemében már a gyakorlatban is alkalmazott elgondolások leszűrése, ami benne új és innovatív, az ezeknek a kombinációja és következetes elvi-elméleti alátámasztása. (Ketelaar 1996: 32–35; Ketelaar 2003: 249–263; Horváth 2019: 16–22)

alkották volna, az IV. osztályba került volna a 1723. utáni anyag zöme, pénzügyi, igazságügyi, vallás- és közoktatásügyi, belügyi alosztályokba sorolva.

³ Le kell szögezni, hogy a középkori oklevelek külön kezelése azóta is a magyar levéltárügy egyik sikertörténetének tekinthető. Azonban azért lehetett sikertörténet, mert egy olyan korszak levéltári anyagát öleli fel, amelynek írásbeliségében meghatározó volt egy sajátos kezelési és feldolgozási metodikát igénylő irattípus, az oklevél. A politikatörténeti korszakhatárok és részben tárgyi beosztás szerinti átrendezés nagyobb arányú kivitelezése a későbbi korszakok jóval összetettebb szerkezetű anyagainál nehezen orvosolható problémákat okozott volna.

A Handleiding fejtette ki elsőként következetesen és a gyakorlati alkalmazásra is figyelemmel azt a gondolatot, ami azóta is a levéltár alapja, hogy a fondra nem elsősorban bizonyos tárgyakra vonatkozó adatokat tartalmazó iratok halmazaként, hanem az iratképző működésének szervesen kialakult lenyomataként kell tekinteni, rendezését és leírását ennek a szempontnak kell meghatározni. A fondot alkotó iratokat az iratképző mindig saját funkcióinak gyakorlása során, az ezekkel kapcsolatos eljárások egyfajta melléktermékeként hozza létre, kezeli és őrzi meg. Az iratok csak ennek a kontextusnak az ismeretében értelmezhetők teljes értékűen és hitelesen. A rendezés legfontosabb mozzanata tehát az iratképző, a funkció, az irat keletkezését eredményező eljárás és a fennmaradt irategyüttes, a fond közötti összefüggések megállapítása, megértése. Ennek során a legfontosabb szabály, hogy a fond „eredeti szerkezete”, azaz az iratok levéltárba kerülése előtt, aktív használatuk során kialakult rendje nem véletlenszerűen, hanem az iratképző működési logikájának megfelelően alakult ki, akkor is, ha ez a levéltáros számára első tekintetre nem tűnik eléggé következetes és logikus rendnek. A rendezés szisztémáját tehát erre az eredeti szerkezetre kell alapozni, „amely fő vonalaiban megfelel a fondot létrehozó hivatal felépítésének”.⁴ (16. §, 99.) Ha a levéltáros szükségesnek tartja, hogy javítson a megörökölt renden, azt is csak az eredeti szerkezet megértéséből kiindulva teheti meg, szem előtt tartva, hogy a kontextusra vonatkozó, az iratok rendjébe szervesen beépült információk ne vesszenek el és ne sérüljenek az átrendezés során.

„Minden fond részei között régtől fogva fennáll bizonyos kapcsolat: a fondot létrehozó iratok, tudatosan vagy nem, de felállítottak bizonyos szabályokat az iratok megőrzésére és rendezésére vonatkozóan. Általánosságban elmondhatjuk, hogy ezek a szabályok jobbak, jobban megfelelnek a fond jellegének, mint azok, amelyek bevezetésére mi magunk elcsábulnánk. Az egykori ügyintézők ugyanis biztosan jobban ismerték fondjuk természetét és a gyakorlati követelményeket, mint mi. De még, ha olykor megítélésünk szerint furcsán jártak is el az eredeti ügyintézők a különböző témák egyetlen lajstromban vagy számadásban való egyesítése során, ezen ma már akkor sem lehet változtatni. Az, hogy az adott lajstrom vagy számadás fizikai egységet képez, megakadályozza a szétszétválasztást. Ez a tény viszont megköveteli azoknak a beérkezett iratokból és nyugtákból álló kötegeknek az egységként való kezelését is, amelyek az adott lajstromhoz vagy számadáshoz tartoznak, és amelyeket az adott lajstrom vagy számadás a lehető legalkalmasabb módon értelmez. Csakis így nyernek ezek a kötegek olyan értelmet, amelyet eredetileg szántak nekik. A kötegek haszna sokkal nagyobb így, mintha szétszednénk őket, szétszóránk a dokumentumokat az egész fondban, és különálló iratokként, a bennük tárgyalt témák szerint rendeznénk azokat, mert úgy csak csekély, önmagában jelentéktelen adattal szolgálnának számunkra. Vagyis utólag nem lehet a fond eredeti rendjét teljesen lerombolni és következetesen felcserélni azt egy másfajta renddel. Ott pedig, ahol ez kivételesen mégis megtörténne, helyrehozhatatlan kárt okoznánk a fondban, és ez a kár aránytalanul nagyobb lenne, mint az az előny, amelyet el akartunk érni az átrendezéssel.” (16. §, 100. [kiemelések az eredetiben])

A problémát Muller, aki a párizsi École des Chartes-ban is tanult, az ott hallott alábbi példával illusztrálja: „A levéltár különböző sorozataiban számos 18. század végéről származó, különálló, jobbára keltezetlen és aláírás nélküli iratot találtak, amelyek többnyire nem voltak túl érthetőek, de mindig jelentős ügyekre vonatkoztak. Egy feljegyzésből véletlenül kiderült, hogy mindezeket a kronologikus rend kialakítása érdekében szétszórta dokumentumokat XVI. Lajos dolgozószobájában találták. Természetesen nagy sietve

⁴ A Holland Kézikönyv a fond fogalmat – eltérően a későbbi felfogástól – csak hivatalos iratokra vonatkoztatja, magánszemélyeket és családokat nem ismer el fondképzőnek, és az ő irataikkal történő foglalkozást nem is tekinti szorosan vett levéltári feladatnak. A Kézikönyvben kifejtett elvek azonban az utóbbiak tevékenysége során keletkezett irategyüttesekre éppúgy vonatkoztathatók.

összegyűjtötték és egyesítették őket, ami akkor bizonyos külső jelek segítségével még lehetséges volt. És ekkor, amikor az egyik irat értelmezte a másikat, az iratok összevetése révén kiderült azok keletkezése, és a legtöbb kézírást is sikerült azonosítani, nyilvánvalóvá vált, hogy egy olyan iratgyűjtemény van a birtokukban, amely – amint ezt az a tény is megerősíti, hogy a királyi dolgozósobában találtak rá – igen jelentős a XVI. Lajos uralkodásának utolsó éveiben folytatott politika megismerése szempontjából.” (15. §, 97–98.)

A proveniencia elv alapja, a fond megbonthatatlanságának követelménye tehát nem csupán olyan praktikus előírás, amely elkerülhetővé teszi kilométernyi irattömegek egyenkénti feldolgozását és besorolását, hanem egyedül ez felel meg az iratanyag természetének, mert másképpen nem lehetne az iratokat kontextusukban tanulmányozni, e nélkül pedig azok „csak csekély, önmagában jelentéktelen adattal szolgálnának számunkra”. A holland triász emelte a fondegység elvéhez hasonló fontosságú követelménnyé az eredeti rend fondon belüli tiszteletben tartásának, az erre épülő rendszerezésnek és rendezésnek az elvét.

Ezzel egyben megragadták azt a szempontot is, amely a levéltári rendezést és leírást egyértelműen elkülöníti a könyvtári rendszerezéstől és katalogizálástól. A könyvtárban az egyes dokumentum vagy mű önmagában is teljes értékű entitás. Keletkezése és használata természetesen beágyazódik a szerzői életműbe, az adott korba, de ennek ismerete nélkül is használható, értelmezhető, és főképpen nem a könyvtári katalógustól elvárt funkció, hogy ezeket az összefüggéseket megismertesse. A levéltári irat viszont csak a fond részeként, keletkezésének és használatának kontextusában értelmezhető megfelelően, ezért a levéltári leltárnak mindenekelőtt ezt kell láthatóvá tennie, sőt a kutatás tárgyához szükséges iratok pusztá megtalálása, azonosítása is úgy lehetséges, ha azonosítjuk azokat a fondokat és fondrészeket, amelyekben, az iratképző funkciójából adódóan, ilyen iratok előfordulhatnak. „A leltár tehát a fond tartalmáról adjon áttekintést, és ne az iratok tartalmáról.” [37. §, 139.] A leltárnak – ami helyett ma inkább levéltári leírásról beszélünk – más a rendeltetése, mint az egyes iratok tartalmi feltárását megkönnyítő mutatóknak, lajstromoknak, okmánytáraknak: a fond szerkezetét és a fondot szerves egységgé szervező kontextuális összefüggéseket kell megmutatnia. Ugyanilyen módszerrel kell eljárni a fondot alkotó egységek leírása során, egészen az egyes iratcsomókig és kötetekig: „Kijelenthetjük, hogy egy kötet, egy köteg, egy dosszié vagy egy csomag kialakítása során mindig egy bizonyos vezérelvet követtek [...] A levéltárosnak ismernie kell ezt az elgondolást ahhoz, hogy megfelelően le tudja írni az adott levéltári iratot. Ugyanis még a dokumentumok tartalmának legrészletesebb, minden egyes kötetre és minden egyes csomagra kiterjedő leírása sem adhat olyan világos képet azok tartalmáról, mint egy rövid leírás, amelyet olyan valaki készített, aki jól megértette ezt a vezérelvet.” [38. §, 140.]

Ennek egyik gyakorlati szemléltetése az alábbi példa: „az Utrechti Állami Levéltárban mindenféle különálló iratok között felfedezték egy lajstrom egy iv terjedelmű töredékét, amely a legkülönbözőbb magániratok másolatait tartalmazta. Voltak ezek között birtoklevelek, adásvételi szerződések, végrendeletek, ajándékozási okiratok, osztálylevelek, valamint számos, esperességek és más egyházi javadalmak adományozására vonatkozó irat. Az iratok a legkülönbözőbb személyekről tettek említést, vagyis kizárt dolog volt azt feltételezni, hogy a dokumentumok ugyanannak a személynek a javaira vonatkoznak. Az iratok körülbelül ugyanabban az időben – a 16. század közepén – keletkeztek, de nem voltak kronologikusan rendezve. A rejtély kulcsát csak akkor találták meg, amikor valakinek eszébe jutott, hogy van a fondban egy másik, nagyjából hasonló tartalmú kötet, melynek címe Tituli ordinandorum exhibiti. Ekkor minden világossá vált. Tudott dolog, hogy a katolikus egyház azt megakadályozandó, hogy papjai méltóságukkal és helyzetükkel össze nem egyeztethető módon viselkedjenek, megkívánta mindenkitől, aki pappá akarta szenteltetni magát, hogy még a felszentelés előtt bizonyítsa: rendelkezik olyan javakkal, amelyek biztosítják megélhetését. Hogy eleget tegyenek ennek a követelménynek, egyikük apja végrendeletét

helyezte letétbe, egy másik egy földterület birtoklevelét, egy harmadik azt az iratot, amellyel egy olyan javadalmat adományoztak neki, amelyet pappá szentelése után is élvezhet. Nyilvánvaló volt ebből, hogy a szóban forgó kötet és az egy ívnyi töredék egyaránt ilyen iratok másolatait tartalmazta, és egy segédpüspök gyűjtette össze azokat egy lajstromkönyvben, hogy így igazolja az általa végzett szenteléseket. Ami tehát előzőleg egy kupac rendetlen iratnak látszott, végül egy tudatosan létrehozott egységnek bizonyult, amelyet már néhány szóval könnyen le lehetett írni a leltárban.” [38. §, 142.]⁵

A Holland Kézikönyv tette egyértelművé és általánosan elfogadottá azt az alapelvet is, hogy a fondot meghatározó iratképzőnek nem a tulajdonos közösségeket – például az államot, a tartományt, a községet, az egyházat –, hanem azoknak az iratokat működésük során ténylegesen keletkeztető és felhalmozó szerveit kell tekinteni. „Ha megváltozik a testület működése, vele együtt változik a fond jellege is. A levéltáros tehát nem tudja előre megállapítani azokat a szabályokat, amelyek egy fond összetételét, felépítését és alakulását meghatározzák, csak azt teheti, hogy tanulmányozza a szervezetet és felismeri, hogy milyen szabályok szerint jött létre. Valójában tehát minden fondnak megvan a maga saját személyisége, egyénisége, amelyet a levéltárosnak meg kell ismernie, még mielőtt az adott fond rendezéséhez kezdene. Éppen ezért az alábbiakban gondosan el is kerültük, hogy sémát adjunk a levéltári rendezésre vagy osztályozásra. [...] A szervezet felépítésének előzetes ismerete nélkül nem lehet a fondot megfelelően rendezni. Nem a legjobb rendszerszervező, és nem is a legjobb történész, hanem csakis az a személy hivatott a fond rendezésére, aki tanulmányozta annak szervezetét.” [2, §, 74.]

Mivel az eredeti rend elve határozott tilalmat jelent azzal szemben, hogy az iratok eredeti összefüggését valamiféle, az iratanyaghoz képest külsődleges szempontot érvényesítő (pl. kronológiai, területi, tárgyi/tematikai) rendszer kialakítása kedvéért megbontsák, a kézikönyv szerzői azt az első olvasásra talán meglehetősen hangzó tételt is felállítják, mely szerint: „A fond rendezése során a történeti kutatás érdekeit csak másodsorban kell figyelembe venni” [19. §, 109.] Ez alatt annyit értenek, hogy az iratok kontextusát a lehető legteljesebben megőrző, az iratanyag keletkezési folyamatának tanulmányozásából és belső összefüggéseiből kiinduló rendezés az, ami a későbbiekben mindenfajta szempontú használat számára leginkább alkalmassá teszi a fondot. A levéltárosnak, mint a fentebb idézett példák mutatják, azt kell megértenie, hogy az iratanyagnak mi volt a jelentősége az iratképző számára, és miért éppen úgy kezelte azokat, ahogyan. Ha ezzel szemben a lehetséges jövőbeni kutatói igényeket próbálja elképzelni, és erre alapozza a rendezés szisztémáját, az óhatatlanul csak bizonyos típusú kutatásoknak kedvez, és mindenképpen súlyos információvesztéssel jár.

A Handleiding teremtette meg azt a máig érvényes hagyományt, amely szerint a levéltáros szakma sine qua non-ja az iratok keletkezésük és használatuk kontextusát fenntartó módon történő megőrzése és a kontextus információk hozzáférhetővé tétele az iratanyag bármely használója számára. Ez az, ami összeköti, egy szakma művelőivé teszi a világ levéltárosait, bármilyen sokféle anyagot kezeljenek, bármilyen különböző tudás- és kompetenciakészlettel rendelkezzenek és bármilyen sokféle kulturális, intézményi, technikai és szakmai környezetben dolgozzanak. Egyben ez az, ami egyértelműen megkülönbözteti őket, illetve ami alapján megkülönböztetik magukat nemcsak a könyvtárosoktól, de egyúttal a történészeketől is,

⁵ A kézikönyv útmutatása alapján, amennyiben az iratokról az érintett személyeket vagy javakat tartalmazó mutató vagy lajstrom is készül, azt külön kell választani a fond leltárától. Az ilyen típusú részletes segédletek beillesztése ugyanis áttekinthetatlenné teszi a leltárat, kivéve, ha egészen kicsi fondról van szó. Egy modern levéltári informatikai rendszerben természetesen jól megoldható, hogy a kontextuális összefüggések szerint felépülő rendszerbe illesszük be az iratok tartalom szerinti keresését lehetővé tevő adatbázisokat is.

akik elsődlegesen az iratok tartalmának kiaknázására törekednek.⁶ A Holland Kézikönyv így a levéltáros szakma professzionalizációjának egyik fontos mérföldköve nemcsak hollandiai, hanem nemzetközi összefüggésben is. [Ketelaar 2003:16–20.]

„A Kézikönyv, amiről mindenki hallott...”

(Horváth, 2019: 45)

Az iratkezelés és archiválás természetesen alapvető változásokon ment át az elmúlt 120 évben, és minden korábbinál alapvetőbb változások zajlanak napjainkban, amelyeket a levéltártannak követnie kellett és kell. A holland triász által elméletté leszűrt tapasztalatok alapvetően megszűnt szervek lezárt fondjaival vagy stabil, jól körülhatárolható és szabályozott hivatali szervezetek irataival végzett munkából származtak. Ezért jelenthették ki ilyen egyértelműséggel, hogy a fond eredeti szerkezete „fő vonalaiban megfelel a fondot létrehozó hivatal felépítésének”. Manapság a megőrzésre érdemes információk legfeljebb kis hányada keletkezik és marad fenn ilyen jól szabályozott keretek között. A legnagyobb kihívást ma már nem az elektronikus iratok megőrzésének technikai kérdései jelentik, ehhez ugyanis számos alaposan kidolgozott szabvány és irányelv ad útmutatást.⁷ Az iratképzés azonban olyan gyorsan változó intézményi és szervezeti környezetben és folyamatosan átalakuló munkafolyamatok szerint történik, aminek a levéltári rendet nem lehet megfeleltetni a Handleiding útmutatásait szoros értelemben alkalmazva, az irategyüttesek (fondok és részek) fizikai rendben történő kialakításával. A közfeladatokat érintő információk áramlásának zöme is kívül kerül a szorosan vett hivatali iratkezelés keretein (elektronikus levelezés, közösségi média), a tartalmakat folyamatos változás és kollaboratív szerzőség jellemzi, azaz nemcsak a Handleiding elvei szerinti „iratképző” válik sokkal nehezebben megfoghatóvá, de még az egyes irat keletkezése és határai is „cseppfolyóssá” lesznek. Az egy egységként kezelendő információk egyre kevésbé tárolódnak a papíralapú iratoknak megfelelően önálló, folytonos entitásokban, hanem az egy „iratként” kezelendő információ-együttes a különböző helyeken kezelt tartalmak összekapcsolásával áll elő. (Boross és munkatársai 2019) Székely Iván összegzése szerint: „Új dokumentumfajták terjedtek el, például adatbázisok, amelyeknek nincs egyetlen kitüntetett állapota, a megőrzendő információt az adatok és a működtető logika együtt alkotja; más esetekben az is kérdéses, hol van az összetartozó adatelemek határa – ennek következtében az archívumok szemléletében elmozdulás tapasztalható a dokumentumközpontúságtól az adatközpontúság felé.” (Székely 2017:57) Ugyanakkor Székely maga is a „kontextus megőrzésében” látja az archívumi intézmények egyik továbbra is nélkülözhetetlen funkcióját – kérdés, hogyan egyeztethető ez össze az említett „adatközpontúsággal”? „Az a felhasználó, aki internetes keresőgépek segítségével próbál archívumi dokumentumokhoz jutni, találatokat kap, aki pedig az archívumi intézmények online elérhető katalógusaiban keres, találatokat és kontextust. Az archívumok ugyanis nemcsak a dokumentumok és az azokban lévő adatok megőrzéséért és visszakereshetőségéért felelősek, hanem az adatok és dokumentumok összefüggéseinek megőrzéséért is. A kontextus megőrzése a proveniencia elvéből következően kiterjed az

⁶ A két szerep különbözősége akkor is egyértelmű, ha sokszor egy személyben egyesül, és az utóbbi évtizedekig általában természetesnek számított, hogy a levéltárosok történelmi alapképzettséggel rendelkeznek. Az utóbbi évtizedekben erősen vitatott, hogy ez az egyesülés egészséges és kívánatos-e. E sorok írója erre egyértelműen igenlő választ ad, ez azonban nem teszi kétségessé, hogy két egyértelműen szétváló szerepkörrel van szó.

⁷ Legalapvetőbb az OAIS modell: Open Archival Information System, ISO 14721,

<http://public.ccsds.org/publications/archive/650x0m2.pdf>

Az E-ARK (European Archival Records and Knowledge Preservation) Project keretében kiterjedt európai szabványcsalád készült. ([E-ARK Knowledge Centre](http://www.e-ark.org/) [kc.dlmforum.eu](http://www.e-ark.org/))

iratokat keletkeztető intézménytől, családtól vagy személytől származó levéltári anyagok egyben tartására, az eredeti rend megtartásának elvéből következően pedig a dokumentumok átvételkori struktúrájának megőrzésére, s ezek révén egy tágabb kontextus, a keletkeztető szervezet (család, személy) tevékenységének, működési logikájának megőrzésére is. Szűkebb értelemben pedig a nemzetközi archívumi leíró szabványok alkalmazása biztosítja a dokumentumcsoportok belső összefüggéseinek és más dokumentumcsoportokkal való összefüggéseinek világossá tételét, beleértve a dokumentum keletkezés- és őrzéstörténetének leírását is.” (Székely 2017: 66.)

A fenti fejtegetés nem hagy kétséget afelől, hogy a levéltáros társadalom zöme az infokommunikációs forradalmat követően is érvényesnek tekinti a Holland Kézikönyv által megteremtett szakmai hagyományt, és ebből kiindulva keresi az új válaszokat. Annak megjelenése óta két olyan munka született, amelyet világszerte egyöntetűen hasonlóan fontos alapvetésnek tekintenek. (Horváth 2012) Hilary Jenkinson brit levéltáros 1922-ben megjelent *Manual of Archive Administration* című munkája az iratanyag bizonyító értékét és a levéltárosnak mint pártatlan, részrehajlás nélküli megőrzőnek a szerepét állította előtérbe. (Jenkinson 1922) Ha az iratanyag az iratképző működésének „szerves” lecsapódása, akkor egészében és összefüggésében tesz bizonyossá az iratképző működéséről és egyes aktusairól. Ezért az eredeti rend bármilyen célból történő utólagos megbolygatása a legfontosabb, a bizonyító érték sérüléséhez vezet. Jenkinson a részrehajlás nélküli megőrző szerepkörét odáig feszítette, hogy elvetette a levéltáros részvételének lehetőségét a levéltárba átveendő anyag kiválasztásában. Még ezt is az iratképző adminisztrációra bízta volna: fejezze be, amit elkezdett, és működését betetőzve formálja meg saját magáról a fondba mint „szerves egészbe” kódolt képet. Talán csak a brit közszolgálat emelkedett moráljában való hittel magyarázható, hogy úgy gondolta, az iratképzők pártatlan és önzetlen döntéseket hozhatnak az iratok megőrzéséről... Ebben ma már aligha akad követője. Viszont szemlélete, amely előtérbe állítja az iratok szerves összefüggésébe ágyazott bizonyító erőt, és ezzel fontos aspektussal egészíti ki a Holland Kézikönyvet, különösen fontos vonatkoztatási ponttá válik a dekontextualizált „adatközpontúság”, a képernyőn megjelenő és el is illanó „virtuális dokumentumok” és a percről percre változó adatbázisok világában.

Az Egyesült Államokbeli Theodore Roosevelt Schellenberg *Modern Archives, Principles and Techniques* című műve (Schellenberg 1956) olyan levéltári világban született, ahol az európaihoz hasonló stabil, ugyanazon funkciókat hosszú távon ellátó hagyományos hivatali rendszerek és az ennek megfelelő, jól körülhatárolható fondképzők úgyszólván ismeretlenek voltak. Ugyanakkor hamarszembe kellett nézni a levéltárakat elárasztó irattömeg hatékony szelekciójának problémájával. Schellenberg, Jenkinsonnal ellentétben, a levéltáros egyik legfontosabb feladatának tekintette a megőrzendő anyag kiválasztását, és az iratértékelésnek (*appraisal*) nevezett tevékenység irányadó szempontrendszerét általános érvénnyel igyekezett kidolgozni. Mivel az iratértékelés a Holland Kézikönyv problémavilágában még egyáltalán nem szerepel, itt bővebben nem térünk ki rá. Annyit azonban szükséges megemlíteni, hogy Schellenberg egyértelműen megkülönböztette az iratok jelentőségének vizsgálatát az iratképző szempontjából (ezt nevezte elsődleges értéknek) és a felhasználó, kutató szempontjából (másodlagos érték). Utóbbin belül az információs érték mellett (azaz hogy az irat mit tartalmaz a benne foglalt ügyekre, tárgyakra, személyekre vonatkozóan) egyenrangúan fontos szempontként különítette el a tanúsító értéket (*evidential value*). Utóbbi alatt mást értett, mint a Jenkinson-féle, erősen jogi vonatkozású bizonyító érték: az iratanyag szerves egységében a kutató számára „tanúsítja” az adott iratképző működését, eljárásait, beleértve a döntések meghozatalában részt vevő személyek iratokban lecsapódó szerepét és felelősségét is. Angelika Menne-Haritz interpretációja szerint a tanúsító érték megnyilvánulhat „olyan jelekben, mint egy-egy kereszt vagy vonás, amelyik azt mutatja, hogy az a személy, aki a szabályok szerint felelős volt egy ügyért, valóban látta

és elolvasta az iratot, tudatában volt a mögötte lévő döntéseknek” vagy lehet „az iratok egymástutánja egy ügyiratban, ami tükrözi a munkafolyamatot. Vagy akár egy irattartó fedőlapja, egy bizonyos kézírás, amely utal a dosszié eredetére.” (Menne-Haritz 1994: 113–114.) Az eredeti rendbe kódolt tanúsító érték tehát Schellenberg felfogásában kiemelkedő szerepet játszik, ami a Holland Kézikönyv hagyományához kapcsolja, ugyanakkor az iratértékelésben, így a tanúsító érték vizsgálatában is szükségesnek tartotta, sőt előtérbe állította a lehetséges kutatói szempontok vizsgálatát és érvényesítését.

Az iratokból és a feltételezett kutatói, használati szempontokból kiinduló iratértékelés számos, itt nem részletezhető problémája (Horváth 2014: 31–36; Horváth 2017: 66–72) vezetett azokhoz az elképzelésekhez és a néhány ország gyakorlatában az 1990-es évektől meg is honosított módszerekhez, amelyek szerint az iratok értékelését az iratképzők és funkcióik előzetes értékelésére kell alapozni, ilyen módon azonosítani azokat a konkrét tevékenységeket és interakciókat, amelyek gyakorlása során maradandó értékű iratok keletkezhetnek. A proveniencia tehát immár nemcsak az iratok rendszerezésének, rendezésének és leírásának, de tartós megőrzésre történő kiválasztásuknak is alapjává válik. (Cook 1997: 30–35)

A számítógép és az internet korszakának beköszönte idején már évtizedek óta természetesnek számított, hogy az olvasó bármely ország könyvtáraiban hasonló típusú és adatszerkezetű katalógusokkal találkozhat. E mögött több évtizedes nemzetközi szabványosítási munka állt, amely már az 1960-as évektől arra is kiterjedt, hogy a szabványosított adatokat szabványos, nemzetközi adatszerére is alkalmas módon rögzítsék számítógépre. Így az internet elterjedésével az online közös katalógusokra sem kellett túlságosan sokáig várni. A különböző országok, régiók, nyelvterületek, intézményi típusok iratkezelési rendszere, kultúrája, erre épülő archiválási gyakorlata és ebből eredően levéltári leírásaik, segédleteik adatstruktúrája között akkora különbségek voltak, hogy amíg az internet megjelenése ki nem kényszerítette, nem is futottak neki a leírás nemzetközi szabványosításának. A proveniencia és az eredeti rend elve mint általánosan elfogadott alapok mögött interpretációk, módszertanok és gyakorlati alkalmazások egymással alig összeegyeztethető sokszínűsége húzódott meg. Az Általános Levéltári Leírás Nemzetközi Szabványa (ISAD/G) első változata csak 1994-ben jelent meg.⁸ (Levéltári kézikönyv 2009: 658–667.) Ekkor kezdődhetett el az a hosszú folyamat, amelynek során elkészülnek a rá épülő nemzeti adaptációk és kialakulnak a megfelelő gyakorlatok. A szabvány a leírás alapjának a – lényegében a Holland Kézikönyv értelmében felfogott – fondot tekinti (azzal az eltéréssel, hogy a hivatali szervek mellett bármely szervezet/testület, család vagy személy is lehet fondképző). A leírásnak keretet szabó adatstruktúrában a fond részei is leírhatók egy többszintű hierarchikus rendszerben a legkisebb egységig, az egyes iratokig lemenően. A leírási egységek tartalmi jellemzői és nyilvántartási adatai mellett kiemelt szerepet kap a proveniencia, a kontextusra vonatkozó információ.

A szabvány fejlesztésének egyik irányítója szerint: „A Holland Kézikönyvben lefektetett levéltári alapelvek egyértelműen és tisztán jelennek meg az ISAD/G-ben. Személyes emlékként érdemes megjegyezni, hogy a fejlesztési folyamat során nem is emlegettük azt. A szabvány inkább különböző országok leírási gyakorlatából levonható szabályszerűségek vizsgálatára épült, különösen az Egyesült Királyság, Kanada és az USA gyakorlatára. Annál figyelemre méltóbb, hogy ezek a szabályszerűségek, úgy tűnik, összhangban állnak a Kézikönyv alapelveivel, amelyek eredete nyilvánvaló, akkor is, ha ez nincs külön kimondva.” (Stibbe 1999: 86)

⁸ ISAD(G): General International Standard Archival Description – Second edition, <https://www.ica.org/en/public-resources/standards>; magyarul: <http://mlp.archivportal.hu/hu/leveltarosoknak/leveltari-szabvanyok/>

Az ISAD/G abban is közel áll a Holland Kézikönyv által teremtett hagyományhoz, az annak jegyében készült hagyományos leltárak, segédletek szemléletmódjához, hogy az iratokat és irategyütteseket a fondrendszer által meghatározott hierarchia szerinti rendben, az egyes leírási egységek valamennyi komponensét egységes struktúrában, az adott irategyüttes jellemzőjeként írja le.⁹ A kontextusra vonatkozó információkat pl. négy elemre bontva rendeli megadni: 1. az iratképző(k) megnevezése; 2. szervtörténet/életrajz; 3. a megőrzés története; 4. levéltárba kerülés, gyarapodás.

Az ISAD/G adatszerkezete és fogalomkészlete számos ország kialakult levéltári gyakorlata szempontjából kezdetben eléggé idegenül hatott, így a hazai levéltáros szakma is jelenleg a befogadás hosszú folyamatában tart.¹⁰ Abban azonban a szabvány közel áll a Holland Kézikönyvet követő száz évben általánosan rögzült gyakorlathoz, hogy a fondot eleve adott és megbonthatatlan atomi egységnek tételezi fel. Eszerint az eredet (*proveniencia*) eleve meghatározza a fondba tartozást, amit egy konkrét iratanyag tekintetében csak „megállapítani” kell. Az egy fondba tartozó iratok elkülönítését követi a fond rendezése az eredeti rend elvének szem előtt tartásával, majd az így rendezett fondot látják el leírással – immár az ISAD/G szabvány szerint –, illetve az iratok tartalmában való keresést segítő segédletekkel, újabb adatbázisokkal.

A fond fogalmának egyértelműsége ellenére egy konkrét iratanyag besorolása az esetek nagyobb részében egyáltalán nem triviális. Összetett és gyakran változó szervezetrendszereknél sokszor nem egyértelmű, illetve döntés kérdése, hogy mely egység tekinthető önálló iratképzőnek és melyik nem. A szervek, intézmények működése folyamatosan változik, s viszonylag ritkán magától értetődő, hogy a változások mikor érnek el olyan szintet, amikor már új iratképzőről beszélhetünk, vagy ha az iratképző létét folyamatosnak tekintjük is, a strukturális és funkcionális változások annyira jelentősek, hogy annak a fond belső rendjében tükröződnie kell. Még több gondot okoz a funkciók, feladatok mozgása a különböző szervek, iratképzők között, ami gyakran azzal jár, hogy az iratok akár többször is másik iratképző kezelésébe kerülnek át. Ez esetben sem mindegy, hogy az új gazda csak kompakt egységként „irattárolja”, vagy a megkezdett ügyeket folytatva, aktívan használja is azokat. A levéltár gyakran, sőt talán többnyire, nem attól veszi át az iratot, akinél eredetileg keletkezett, és a köztes gazdának gyakran nem csak passzív megőrző szerepe van, így a *proveniencia* természeténél fogva is összetett. Emellett egy iratképző anyaga többnyire nem egy átvétellel kerül be a levéltárba, és az átvételek rendje viszonylag ritkán alakul úgy, hogy a fondnak a Holland Kézikönyv elvei szerinti ideális rendje egy rendezési aktussal kialakítható lenne.

Az iratképzők átalakulásával, jogutódlásával, a funkciók iratképzők közötti mozgásával összefüggő problémákkal már a Kézikönyv szerzői is hosszasan foglalkoztak. Mindezek a problémák a „hagyományos”, papíralapú iratkezelésben is fokozottan jelentkeztek ott, ahol a közfeladatokat az európai államok bürokráciáihoz képest eleve kevésbé merev, „beállt” hivatali, szervezeti struktúrák látták el. (Nem véletlen, hogy Kanada, Ausztrália és az USA levéltárosa az átlagosnál fogékonyabbak a *proveniencia* elv hagyományostól eltérő értelmezései iránt.) Az infokommunikációs technológiákon alapuló iratkezelési környezet fentebb említett jellegzetességei pedig napjainkban egyenesen kikényszerítik, hogy a levéltáros szakma alapjaiban gondolja újra a bevett levéltárosi metodikákat.

⁹ A szabvány az előírt 26 leírási elemet hét adatscsoportban helyezi el: 1. Azonosítási adatscsoport, 2. Kontextusra vonatkozó adatscsoport, 3. Tartalomra és szerkezetre vonatkozó adatscsoport, 4. Hozzáférésre és használatra vonatkozó adatscsoport, 5. Kapcsolódó anyagokra vonatkozó adatscsoport, 6. Megjegyzések adatscsoportja, 7. Ellenőrző adatscsoport

¹⁰ Így van ez annak ellenére, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár és Budapest Főváros Levéltára által használt ScopeArchiv nyilvántartó rendszer ISAD/G alapú, a magyarországi egyházi levéltárak közös levéltári segédlete (<https://arca.melte.hu/>) és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség közös adatbázisa (<http://univa.mflsz.hu/>) a Nemzetközi Levéltári Tanács teljes leírásiszabvány-családját adaptáló AtoM (Access to Memory) alkalmazást használja.

Az újabb megközelítések közös vonása, hogy – a modern iratkezelési és információs környezet sajátosságaira is reflektálva – immár nem tekintik valamiféle anomáliának, ha nincs, illetve nem konstruálható közvetlen megfeleltetés az iratképzők, ezek funkciói, a szervezeti struktúra és a fennmaradt iratanyag szerkezete között. Ugyanakkor fenntartják azt az elvet, hogy a rögzített és iratként kezelendő információkat az iratképző szervezet vagy személy tevékenységének kontextusában kell megőrizni. A provenienciát tehát, a hagyományosabb felfogástól eltérően, nem annyira strukturális, inkább funkcionális jellemzőnek tekintik, a fondot pedig inkább konceptuális, mint fizikai egységnek fogják fel. Ez a szemlélet lehetővé teszi az elszakadást attól a napjainkban is általánosan elterjedt módszertani alapállástól, amely a levéltár kezelésébe került (analóg vagy elektronikus) iratállománynak a fondrendszer szerinti fizikai átrendezését tekinti alapnak, a kontextus információkat pedig az így létrehozott egységek attribútumaként kezeli. (Cook 1996: 35–43)

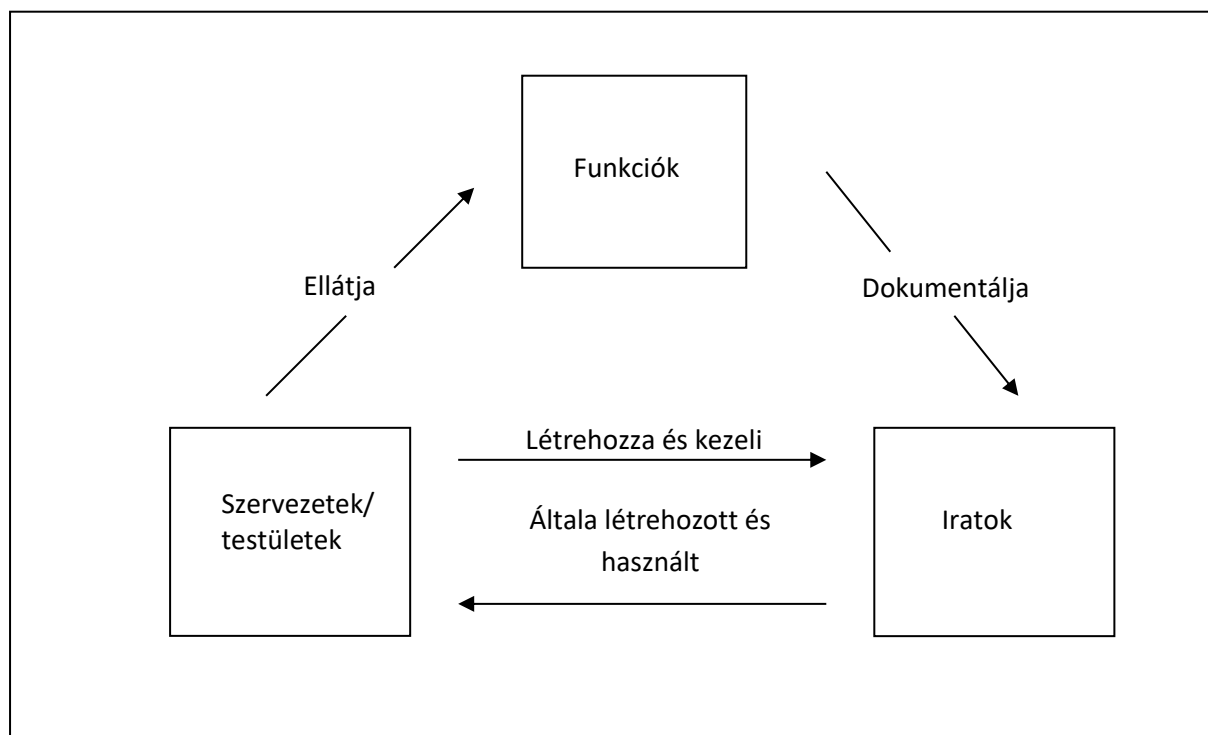
Az ISAD/G meghatározása a provenienciáról nyitott egy ilyen szemlélet felé, mivel azt viszonyként fogja fel, és nem feltétlenül rendezési elvként: a proveniencia eszerint „az a kapcsolat, amely az iratokat az őket egyéni vagy testületi tevékenységük során létrehozó, felhalmozó és/vagy megőrző és használó szervezetekhez és egyénekhez fűzi”. A szabványon alapuló levéltári információs rendszerek kialakításakor már korai fázisban felmerült, hogy az iratképzők és a hozzájuk kötődő irategyüttesek között nem feltétlenül 1:1 kapcsolat van. A leghagyományosabb rendezési gyakorlat mellett sem ritka, hogy egyazon iratképzőtől származó iratok sorsa úgy alakult, hogy különböző levéltárakba kerültek, és fizikai egyesítésük nem lehetséges. Egy korszerű levéltári információs rendszertől viszont elvárható, hogy egy iratképző különböző őrzőhelyeken szétszórt anyagait éppúgy meg lehessen találni egy kereséssel, mint pl. egy szerző műveit különböző könyvtárak állományában. Ehhez viszont az információ struktúráját célszerű olyan módon átalakítani (a könyvtári világ nyomdokain haladva), hogy az iratképzőkről önálló, a konkrét irategyüttesétől elválasztott leírások készüljenek. Ez azt is lehetővé tenné, hogy a különböző őrzőhelyek osztozzanak a – sokszor komoly kutatómunkát igénylő – kidolgozott leírásokon, összekapcsolják azokat a náluk őrzött anyagrészek leírásaival. Az ISAD/G társszabványaként hamarosan elkészült az iratképzők önálló leírására szolgáló szabvány.¹¹ Az levéltárak által kezelt anyagok túlnyomó része olyan szervezetek, testületek működése nyomán jött létre, amelyeknek – a Holland Kézikönyv szerzői által ismertekhez hasonlóan – jól definiált feladataik, funkcióik vannak. A funkciók, mint említettük, gyakran vándorolnak a szervezetek között, illetve a szervezeteken belül különböző szervezeti egységek között. Az iratanyag használata során az egyik leggyakoribb szempont, hogy az egy adott funkció gyakorlása során keletkezett iratokat hol találhatjuk meg. A fondok és iratképzők leírásaiba beépítve a funkciók átalakulása és háramlása csak korlátozottan ábrázolható, az erre irányuló keresés nem támogatható elég hatékonyan. Következő lépésként ezért az iratképzők funkcióinak önálló leírására szolgáló szabvány jelent meg.¹² A Nemzetközi Levéltári Tanács gondozásában az 1990-es, 2000-es években készült szabványcsalád tehát a levéltári információs rendszert olyan irányba fejleszti, hogy az iratokat és irategyütteseket, az iratképzőket és a funkciókat önálló entitásokként kezelve, ezekről külön-külön leírások készüljenek, és ezek összekapcsolásával álljon elő az a

¹¹ ISAAR (CPF): International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families, 2nd Edition, <https://www.ica.org/en/public-resources/standards>; magyarul: <http://mlp.archivportal.hu/hu/leveltarosoknak/leveltari-szabvanyok/>

¹² ISDF: International Standard for Describing Functions, <https://www.ica.org/en/public-resources/standards>; magyarul: <http://mlp.archivportal.hu/hu/leveltarosoknak/leveltari-szabvanyok/>

A „funkció” fogalom a szabványban széles értelemben használatos. Lehet részfunkció, folyamat, tevékenység, feladatkör, tranzakció vagy bármely más, a nemzetközi, országos vagy helyi gyakorlatban használatos fogalom. A szabvány indoklása szerint: „A funkciókra vonatkozó információknak az iratok leírásától és azonosító leírásoktól elkülönített tárolása kevesebb információ-többszörözést jelent, és rugalmas levéltári leírási rendszerek létrehozását tesz lehetővé.”

komplett információcsomag, amelyet korábban egyetlen, a fondra, vagy annak egyes részeire vonatkozó leírásban igyekeztek leképezni.

1. ábra A levéltári leírás fő entitásainak kapcsolata a Nemzetközi Levéltári Tanács leírási szabványcsaládjában (Forrás: ISDF A. Függelék)

Az iratképzőkről és a funkciókról szóló, az iratanyagtól független leírások létrehozása azonban a legtöbb levéltár eddigi gyakorlatától idegen, így nem csoda, ha alkalmazásuk az ISAD/G-hez képest még kevésbé terjedt el. Közben azonban már meg is fogalmazódott az ISAD/G-vel szemben az a kritika, hogy egyoldalúan emeli ki a fondhierarchiát, a többszintű (top-down felépítésű) leírás a fondokat a reálisnál zártabb egységeknek mutatja, miközben a fondot alkotó részek „kifelé” mutató kapcsolatait csak szegényesen ábrázolja. A Nemzetközi Levéltári Tanács égisze alatt több éve folyik és előrehaladott fázisban van egy új integrált leírási szabvány kifejlesztése, amely már címével is a fond zárt, „atomi” jellegének feloldását kívánja hangsúlyozni: „*Records in Contexts*” (RIC). A kontextusok többes számú alakja azt kívánja hangsúlyozni, hogy a leíró rendszerben meghatározott entitások között sokrétű és sokirányú kapcsolatok lehetségesek. (Popovici 2016) A célkitűzés olyan levéltári információs rendszer alapjainak megvetése, amely teljes mértékben alkalmazkodik a hálózatos, dinamikus és kollaboratív környezethez, amelyben az irat és irategyüttes nem (feltétlenül) fizikailag folytonos, határai nem egyértelműen definiálhatók, változásnak van kitéve, létrehozásában többen is részt vehetnek, nem mindig köthető egyértelműen egyetlen iratképzőhöz. Míg az ISAD/G alapú leírások ideális reprezentációs formája a fond és részei hierarchiáját tükröző fastruktúra, az új leíró rendszeré a gráf, amelyben a fond nem számít kitüntetett entitásnak, és az irat–iratképző kapcsolat, bár nélkülözhetetlen, de csak egyike azoknak az összefüggéseknek, amelyekbe az irat(együttes) beágyazódik. Ideális esetben az ilyen rendszerben elegendő minden entitást egyszer leírni, és korlátlan számú más entitással hozható kapcsolatba. Ugyanaz a személy például egyik összefüggésben iratképzőként, másik összefüggésben az irat tárgyaként jelenhet meg; adott irat(együttes) különböző aggregációkba ágyazottan jelenhet meg, amelyek közül az iratképző által

meghatározott fond csak az egyik stb. Az ISAD/G-ben kimondott „többszintű leírás” elve helyébe a RIC a „többdimenziós leírást” állítja.¹³ A levéltárak átállása az információ új típusú megszervezésére várhatóan több évtizedes folyamat lesz. A RIC, elfogadása esetén, valószínűleg nem felváltani fogja az ISAD/G alapú szabványcsaládot, hanem a kettő hosszabb távú együttélésére lehet számítani. (Ami azért nem okoz nagy gondot, mert a RIC nem összeegyeztethetetlen a régebbi szabványcsaláddal, hanem annak egy magasabb szintű modellbe illesztésén alapul.)

A kihívások tehát nem csak technológiai természetűek, a változások a levéltári munka legmélyebb rétegeit érintik. Lehet-e még szerepe a Holland Kézikönyvnek az ezekkel történő szembesülésben? Vagy valóban arról van szó, hogy alapelvei már teljesen beivódtak a levéltárosok közös tudáskészletébe, így inspiratív ereje lényegében kimerült?

A magyar levéltáros szakma előtt is számos olyan kérdés merül fel, amelyeket már a legközelebbi jövőben szükséges újragondolni. Hogy csak egy-két példát említsünk, a hazai levéltárakban a proveniencia elvének érvényesítése egyértelműen az egy iratképzőtől származó iratok fizikai összerendezése útján történik, sőt általában fel sem merül, hogy ez lehetséges másképpen is. Úgy tűnik azonban, végleg elmúlt az az időszak, amikor a közfeladatokat képező funkciókat hosszabb időn (több évtizeden) át több-kevesebb stabilitást mutató szervezetek, szervezetrendszerek látták el. Napjainkban a folyamatos átszervezések következtében a funkciók, a hozzájuk rendelhető konkrét feladat- és hatáskörök sokszor évről évre mozognak az őket ellátó szervezetek között, melyek közül számosan kifejezetten rövid életűek. Mire az iratok „levéltáréretté” válnak, az általuk termelt iratok már nagy valószínűséggel a sokadik jogutódnál bukkannak fel, mégpedig az egyes feladat- és hatásköröknek megfelelően más-más jogutódnál. Kérdés, hogy a hazai közlevéltárakban általánosan megszokott rendezési metódusok mennyiben lesznek alkalmazhatók ilyen körülmények között? A proveniencia-elv alkalmazási módját valószínűleg újra kell gondolni. Véltetően a rendezés és leírás olyan módjának kell polgárjogot nyernie, amely fizikailag inkább funkciók, feladat- és hatáskörök szerinti irategyütteseket eredményez. Ezek több szerv egymást követő működése során jönnek létre, és a proveniencia elve a kontextus információk és az irategyüttesek leírásban történő összekapcsolása útján érvényesül. Ez aligha képzelhető el a magyar levéltári gondolkodásmódtól jelenleg teljesen idegen önálló funkcióleírás valamiféle adaptálása nélkül. Ezt a folyamatot segítheti, ha a Holland Kézikönyvet elfogulatlanul olvasva felfedezzük, hogy az iratképzőkhöz köthető funkciók önálló entitásként történő kezelésének gondolatát – ha természetesen nem is így kifejezve – tulajdonképpen már a holland triász megfogalmazta. A kézikönyv ugyanis világos megkülönböztetést tesz a szervek, testületek jogai és az iratok képződését közvetlenül eredményező funkciói között, vizsgálja a funkciók háramlásának kérdéseit, az ebből eredő rendezési és leírási problémákat.

Szintén napjaink egyik jellemző (korántsem csak hazai) problémája, hogy a levéltáraknak egyre szűkülő erőforrások mellett kell megbirkóznia a mind nagyobb tömegű anyaggal, és már ez is határt szab annak, képesek-e a fondstruktúrának megfelelő ideális levéltári rend kialakítására. Minden elméleti megfontolástól függetlenül, már csak emiatt is kezd polgárjogot nyerni – de ugyanakkor a begyökeresedett metodikának ellentmondó volta miatt komoly ellenállásba is ütközik – a „virtuális rendezésnek” nevezett eljárás, amely az informatika lehetőségeit kihasználva, az iratok fizikai szétválogatása és összerendezése helyett csak a nyilvántartásban alakítja ki az ideális levéltári rendet.¹⁴ Az ilyen munkamódszer legitimációját nagyban elősegítheti, ha szembesülünk vele, hogy a feltétlen tekintélyt élvező Holland Kézikönyv szerzői már 120 évvel ezelőtt sem tartották feltétlenül szükségesnek a levéltári rend fizikailag történő kialakítását,

¹³ Records in Contexts – Conceptual Model, <https://www.ica.org/en/egad-ric-conceptual-model>

¹⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár és Budapest Főváros Levéltára által használt ScopeArchiv nyilvántartó rendszer már lehetővé teszi a levéltári és raktári rend teljes különválasztását.

sőt leszögezték: „Egy fond tárolása teljesen független a fond rendezésétől és leltározásától.” Azaz a levéltári rendnek nem a raktárban (vagy elektronikus tároló rendszerben), hanem a leltárban, illetve mai felfogásunk szerint a leírásban kell kialakulnia.

Remélhető tehát, hogy a Holland Kézikönyv magyar kiadása a legjobbkor jött ahhoz, hogy a levéltári információ mibenlétének és rendelkezésre bocsátásának újragondolásához jó szolgálatot tegyen.

Irodalom

BOROSS I. – GERHARD P. – HORVÁTH J. A. – LACZLAVIK GY. – LUX Z. – SIPOS A.: *Iratképzők – maradandó értékű iratok – levéltárak. Problématérkép*, Levéltári Szemle 69. (2019) 5–27.

COOK, T.: *What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift*, Archivaria 43. (1996) 18–63.

DUCHEIN, M.: *Theoretical Principles and Practical Problems of Respect des fonds in Archival Science*, Archivaria 16. (1983) 64–82.

HORSMAN, P. – KETELAAR, E. – THOMASSEN, T.: *New Respect for the Old Order: The Context of the Dutch Manual*, The American Archivist 66. (2003) 249–270. <https://doi.org/10.17723/aarc.66.2.452235k813568872>

HORVÁTH J. A.: *Levéltárelmélet a posztmodernig és vissza*, Levéltári Szemle 62. (2012) 2. 24–41.

HORVÁTH J. A.: *Tornyosuló aktahegyek, vagy társadalmi nagytótól? Hans Booms iratértékelési és levéltárértelmezési tézisei 1972-ből*, Levéltári Szemle 64. (2014) 31–46.

HORVÁTH J. A.: *Levéltárértelmezés, forrásértékelés, levéltárhasználat az Archivar 2010–2016. közötti évfolyamainak vezető írásaiban*. Levéltári Szemle 67. (2017) 59–76. <https://doi.org/10.24228/KTSZ.2017.4.5>

HORVÁTH J. A.: *A Holland kézikönyv és hatása a hazai levéltári gondolkodásra*, In: MULLER, S – FEITH, J. A – FRUIN, R. 2019. 15–64.

JENKINSON, H.: *A Manual Of Archive Administration Including The Problems Of War Archives And Archive Making*, Oxford, The Clarendon Press, 1922.

KECSKEMÉTI KÁROLY: *Levéltár és emlékezet. Levéltári paradoxonok*, Levéltári Szemle 62. (2012) 1. 5–17.

KETELAAR, E.: *Archival theory and the Dutch Manual*. Archivaria 41. (1996) 31–40.

LAKOS J.: *A Magyar Országos Levéltár története*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006.

Levéltári kézikönyv, szerk. Körmendy Lajos, Budapest, Osiris – Magyar Országos Levéltár, 2009.

MENNE-HARITZ, A.: *Appraisal or selection – Can a Content Oriented Appraisal be Harmonized with the Principle of Provenance?* The Principle of Provenance, Report from the First Stockholm Conference on Archival Theory and the Principle of Provenance 2–3. September 1993, Stockholm, Swedish National Archives, 1994. 103–131.

MULLER, S – FEITH, J. A – FRUIN, R.: *A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2019.

POPOVICI, B. F.: *Records In Contexts. Towards A New Level In Archival Description?* Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2016. 13–31.

SHELLENBERG, T. R.: *Modern Archives, Principles and Techniques*, Chicago, University of Chicago Press, 1956.

STIBBE, H. L.: *The Dutch Manual' of Muller, Feith and Fruin as the foundation of modern standards: archival principles in ISAD(G) and ISAAR(CPF) and current experiences with the ICA descriptive standards*, Janus 1999. 1. 84–91.

SZÉKELY I.: *A négy archívumi világgép*, Információs Társadalom 7. (2007) 3. 15–46.

SZÉKELY I.: *Kellenek-e archívumok a digitális korban?* Információs Társadalom 17. (2017) 3. 55–70. <https://doi.org/10.22503/infars.XVII.2017.3.3>